ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байзаков Жандос Абдазимович,
филология ғылымдарының философия докторы (PhD),
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті,
zandosbajzakov906@gmail.com

АҢДАТПА.

Мақалада көрнекті қазақ жазушысы, драматург Дулат Исабеков шығармашылығы түркі әдебиеті кеңістігі аясында қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – жазушы шығармаларындағы ұлттық болмыс, отбасы құндылығы, адамгершілік, жалғыздық, рухани жауапкершілік және замана өзгерісі мәселелерін айқындап, олардың түркі әдебиеттеріндегі ортақ көркемдік-идеялық ұстанымдармен сабақтастығын көрсету. Дулат Исабековтің прозасы мен драматургиясына тән психологизм, әлеуметтік-психологиялық талдау, қарапайым тұрмыстық жағдай арқылы күрделі адамдық мәселелерді ашу ерекшеліктері сараланады. Әсіресе «Әпке» пьесасы негізінде қазақ қоғамындағы отбасы, бауырластық, әйел тағдыры және жеке тұлғаның моральдық жауапкершілігі мәселелері талданады. Жазушы шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастыру оның көркемдік әлеміндегі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті, түркі әдебиеті, салыстырмалы әдебиеттану, ұлттық болмыс, рухани құндылық, отбасы, психологизм, драматургия.

Abstract. This article examines the poetic features of the works of Tolen Abdik, a prominent representative of Kazakh prose. The main purpose of the study is to identify the specific features of the formation of the artistic system in the writer's prose, as well as to examine his narrative techniques, psychological characterization, use of interior monologue, artistic detail, and symbolic imagery. Particular attention is paid to the artistic representation of philosophical issues in Tolen Abdik's works, including human existence, spiritual quest, conscience, moral choice, the relationship between good and evil, and the inner conflicts of the individual. Based on an analysis of the writer's works such as *"The Right Hand," "The Field of Reason," "Truth," "Father,"* and others, the article explores the compositional structure of his prose, the techniques used to reveal the psychology of characters, and the ideological and aesthetic functions of artistic details. The study concludes that Tolen Abdik's prose possesses a distinctive artistic system that preserves the traditions of national

literature while simultaneously engaging with contemporary philosophical and psychological approaches.
Keywords: kazakh literature, turkic literature, comparative literature, national identity, spiritual values, family, psychologism, dramaturgy.

Қазіргі әдебиеттануда ұлттық әдебиетті жеке-дара қарастырумен қатар, оны кең мәдени-тарихи кеңістікпен сабақтастыра зерттеу үрдісі кең өріс алып келеді. Әсіресе түркі халықтарының әдебиеттерін салыстыра зерттеу олардың тарихи, тілдік, мәдени және рухани жақындығын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Қазақ, өзбек, қырғыз, түрік, түрікмен, әзербайжан және басқа да түркі халықтарының әдебиеттерінде тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты өзіндік көркемдік жүйелер қалыптасқанымен, олардың арасында ортақ рухани құндылықтар мен типологиялық үндестіктер мол.
Бұл тұрғыдан алғанда Дулат Исабеков шығармашылығы ерекше назар аударуға лайық. Жазушы қазақ қоғамының әлеуметтік және рухани өзгерістерін қарапайым адам тағдыры арқылы бейнелей отырып, ұлттық әдебиеттің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтті. Дулат Исабеков шығармаларының басты ерекшеліктерінің бірі – үлкен қоғамдық мәселелерді қарапайым тұрмыстық оқиғалармен байланыстыра отырып көрсетуі. Оның кейіпкерлері күнделікті өмірде кездесетін қарапайым адамдар болғанымен, олардың ішкі жан дүниесі, моральдық таңдауы, өкініші мен үміті арқылы адам болмысының күрделі мәселелері ашылады. Осы себепті жазушы шығармашылығын тек қазақ әдебиеті шеңберінде ғана емес, түркі әдебиеті кеңістігіндегі адам концепциясы, ұлттық болмыс және рухани құндылықтар тұрғысынан қарастырудың ғылыми маңызы зор.

Дулат Исабеков шығармашылығы және қазақ прозасындағы жаңа көркемдік ізденістер Дулат Исабеков – қазақ прозасы мен драматургиясында өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан қаламгер. Оның шығармашылық жолында әңгіме, повесть, роман және драмалық шығармалар маңызды орын алады. Жазушы шығармаларында әлеуметтік шындық пен жеке адам психологиясы өзара тығыз байланыста беріледі. Ол кейіпкерді қоғамнан бөлек қарастырмайды. Керісінше, адамның ішкі дүниесіне әлеуметтік ортаның, отбасылық жағдайдың, қоғамдық өзгерістердің әсерін көрсетеді.
Исабеков шығармаларының тағы бір ерекшелігі – көркемдік қарапайымдылық. Автор күрделі философиялық ойларды жасанды күрделендірмей, қарапайым тілмен жеткізеді. Осы қарапайымдылықтың астарында терең психологиялық және әлеуметтік мазмұн жатады.
Жазушының кейіпкерлері көбіне өмірдің шешуші кезеңінде таңдау жасауға

мәжбүр болады. Олардың алдында жеке басының мүддесі мен отбасы, ар-ұят пен пайда, махаббат пен міндет, кешірім мен өкініш секілді қарама-қайшылықтар тұрады. Сондықтан Дулат Исабеков прозасын адам психологиясын зерттейтін көркемдік мектеп ретінде де бағалауға болады. Ұлттық болмыс және адам концепциясы Ұлттық болмыс – Дулат Исабеков шығармашылығының негізгі көркемдік арналарының бірі.

Жазушы шығармаларында қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігі, отбасылық қарым-қатынас, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық, туыстық байланыс және қоғамдық жауапкершілік секілді құндылықтар кең көрініс табады. Алайда автор ұлттық құндылықтарды жай ғана дәстүрлік сипатта көрсетпейді. Ол олардың қазіргі заман жағдайындағы өзгерісін, адам санасындағы қайшылықтарын да бейнелейді. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамында отбасы мен ағайындық байланыс адамның өмірінде маңызды рөл атқарса, қазіргі әлеуметтік жағдайда жеке тұлғаның еркіндігі мен жеке мүддесі алдыңғы қатарға шыға бастайды. Осы екі ұстанымның арақатынасы Исабеков шығармаларындағы көптеген кейіпкерлердің тағдырынан байқалады. Жазушы үшін ұлттық болмыс – тек салт-дәстүр жиынтығы емес. Ол ең алдымен адамның моральдық ұстанымынан, жақындарына деген жауапкершілігінен және қиын жағдайда адамдық қасиетін сақтай білуінен көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда Исабековтің адам концепциясы ұлттық сипатпен қатар жалпыадамзаттық мазмұнға ие.

«Әпке» пьесасындағы отбасы және рухани жауапкершілік Дулат Исабековтің драматургиялық шығармалары ішінде «Әпке» пьесасының орны ерекше. Пьесада отбасы мәселесі арқылы адамның моральдық жауапкершілігі, бауырластық, ата-ана алдындағы парыз және жеке адамның өз бақытына деген құқығы секілді күрделі мәселелер қозғалады. Шығармадағы Қамажай бейнесі – қазақ әдебиетіндегі әйел тұлғасының ерекше көркем үлгілерінің бірі. Ол отбасының ауыртпалығын өз мойнына алып, бауырларының қамын ойлайды. Оның жеке өмірі мен отбасы алдындағы жауапкершілігі арасында ішкі қайшылық пайда болады. Қамажайдың тағдыры арқылы автор бір маңызды мәселені көтереді: адам өз жақындары үшін қаншалықты құрбан болуы керек? Бұл сұрақ тек қазақ қоғамына ғана тән емес. Отбасы, ата-ана, бауыр, жеке бақыт пен қоғамдық міндет арасындағы қайшылық түркі халықтарының әдебиеттерінде де жиі кездеседі. Пьесаның көркемдік құндылығы – автордың бұл мәселені біржақты шешпеуінде. Қамажай толықтай «мінсіз» кейіпкер ретінде ғана көрсетілмейді. Оның да өз арманы, өз қалауы, өз өмірі бар. Бірақ ол жеке бақытынан гөрі отбасының тыныштығын жоғары қояды.

Осы арқылы шығармада дәстүрлі ұлттық мораль мен қазіргі жеке тұлға еркіндігі арасындағы күрделі қатынас көрінеді.

Дулат Исабеков және түркі әдебиетіндегі ортақ құндылықтар Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастырғанда ең алдымен ортақ рухани құндылықтарға назар аудару қажет. Түркі халықтарының әдебиеттерінде отбасы, ата-ана, туған жер, елдік сана, адамгершілік, әділет, ар-ұят және үлкенді құрметтеу мәселелері тұрақты түрде көрініс табады. Қазақ әдебиетіндегі Абай, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Дулат Исабеков шығармашылығындағы адамгершілік мәселелерді өзбек әдебиетіндегі Әлішер Науаи, Абдулла Қahhap, Айбек, Саид Ахмад шығармаларындағы рухани-адамгершілік мәселелермен салыстыруға болады. Мұндай салыстыру авторлардың бір-біріне тікелей ықпалын дәлелдеу үшін емес, түркі әдебиеттеріндегі ортақ типологиялық белгілерді анықтау үшін маңызды. Мәселен, отбасылық жауапкершілік, үлкенді сыйлау, адалдық және ар-ұят мәселелері қазақ пен өзбек әдебиеттерінде әртүрлі көркемдік формада бейнеленгенімен, олардың моральдық негізі жақын. Бұл ұқсастық түркі халықтарының тарихи-мәдени тамырларының ортақтығымен түсіндіріледі.

Дулат Исабеков шығармаларындағы әйел бейнесі, жазушы шығармашылығындағы маңызды мәселелердің бірі – әйел тағдыры. Қазақ әдебиетінде әйел бейнесі дәстүрлі түрде отбасы мен ұлттық тәрбиенің сақтаушысы ретінде суреттеліп келген. Дулат Исабеков бұл дәстүрді жалғастыра отырып, әйелдің ішкі психологиялық әлеміне тереңірек үңіледі. «Әпке» пьесасындағы Қамажай бейнесі осының айқын мысалы. Ол бір мезетте әрі әпке, әрі ана орнына жүрген тұлға, әрі өз өміріне жауап беретін жеке адам ретінде көрінеді. Осы бірнеше әлеуметтік және моральдық рөлдің бір адамның бойында тоғысуы кейіпкердің ішкі драмасын күшейтеді. Қамажайдың тағдыры арқылы жазушы әйелдің отбасы алдындағы жауапкершілігі мен оның жеке тұлғалық құқығы арасындағы мәселені көтереді.

Бұл мәселенің түркі әдебиеттерінде де өзіндік көріністері бар. Өзбек әдебиетінде әйел бейнесі отбасы, махаббат, ана болу, қоғамдағы орны және моральдық жауапкершілік мәселелерімен сабақтас суреттеледі. Демек, Исабеков шығармашылығындағы әйел бейнесін түркі әдебиетіндегі әйел концепциясының дамуымен салыстыра зерттеу маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Психологизм және адам жанының көркем бейнесі Дулат Исабеков шығармашылығына тән басты көркемдік ерекшеліктердің бірі – психологизм. Автор кейіпкердің ішкі сезімін ұзақ баяндау арқылы ғана емес, диалог, үнсіздік, ишара, әрекет және тұрмыстық деталь арқылы береді.

Бұл тәсіл драматургияда ерекше маңызға ие. «Әпке» пьесасында кейіпкерлердің өзара сөйлесуі арқылы олардың мінезі ғана емес, ішкі дүниесі де ашылады. Психологиялық талдаудың мұндай түрі түркі әдебиеттерінде кең тараған көркемдік дәстүрмен үндеседі. Адамның сыртқы әрекеті мен ішкі дүниесінің арасындағы қайшылықты көрсету – түркі прозасының XX ғасырдағы дамуындағы маңызды бағыттардың бірі. Дулат Исабеков осы бағытты қазақ әдебиетінде өзіндік стильмен дамытты. Оның шығармаларындағы психологизм кейіпкерді тек оқиғаға қатысушы тұлға ретінде емес, рухани әлемі күрделі адам ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы әдебиеттану тұрғысынан зерттеу әдістері Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде зерттеуде бірнеше әдіс тиімді. Біріншісі – **тарихи-салыстырмалы әдіс**. Бұл әдіс арқылы қазақ және басқа түркі халықтарының әдеби дамуындағы ортақ тарихи кезеңдер мен әдеби байланыстарды анықтауға болады. Екіншісі – **салыстырмалы-типологиялық әдіс**. Оның көмегімен әртүрлі авторлар шығармаларындағы отбасы, әйел, ұлттық болмыс, адамгершілік және тарихи сана сияқты ортақ тақырыптардың көркемдік шешімдерін салыстыруға болады. Үшіншісі – **герменевтикалық әдіс**. Бұл әдіс көркем мәтіндегі жасырын мағыналарды, ұлттық мәдени кодтарды және кейіпкер әрекетінің ішкі себептерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Төртіншісі – **мәдениетаралық зерттеу әдісі**. Бұл бағытта шығарманың ұлттық мәдени ортадағы орны мен басқа мәдениеттердегі ұқсас құбылыстармен байланысы қарастырылады. Осы әдістерді кешенді қолдану Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті кеңістігінде тереңірек зерттеуге жол ашады.

Дулат Исабеков шығармашылығының қазіргі түркі әдебиетіндегі маңызы Дулат Исабеков шығармашылығының қазіргі түркі әдебиеті үшін маңызы оның ұлттық тақырыптарды жалпыадамзаттық мәселелермен ұштастыра білуінен көрінеді. Жазушы шығармаларындағы отбасы, махаббат, жалғыздық, жауапкершілік, моральдық таңдау сияқты мәселелер белгілі бір тарихи кезеңмен ғана шектелмейді. Олар бүгінгі қоғам үшін де өзекті. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық әдебиеттің міндеті тек дәстүрді сақтау емес, ұлттық құндылықтарды жаңа қоғамдық жағдайда қайта пайымдау болып табылады. Дулат Исабеков осы тұрғыдан алғанда дәстүр мен жаңашылдықты сабақтастыра алған қаламгер. Оның шығармаларындағы қазақы дүниетаным басқа түркі халықтарының әдеби тәжірибесімен салыстырылғанда ортақ мәдени кеңістіктің маңызды бір бөлігін құрайды. Дулат Исабеков шығармашылығы – қазақ әдебиетінің көркемдік және идеялық мүмкіндіктерін кеңейткен маңызды құбылыс. Оның шығармаларында ұлттық

болмыс, отбасы, адамгершілік, моральдық жауапкершілік, әйел тағдыры және жеке тұлғаның рухани ізденісі терең бейнеленген. Жазушының ерекшелігі – ұлттық құндылықтарды құрғақ насихат түрінде емес, адам тағдыры мен психологиялық қайшылықтар арқылы көрсетуінде. «Әпке» пьесасындағы Қамажай бейнесі осы ерекшеліктің айқын көрінісі болып табылады. Кейіпкер тағдыры арқылы отбасы алдындағы міндет пен жеке адамның бақыты арасындағы күрделі мәселе көтеріледі. Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастыру оның туындыларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ және өзбек әдебиеттері сияқты туыстас түркі әдебиеттерінде отбасы, үлкенді құрметтеу, адамгершілік, әділет, адалдық және рухани жауапкершілік мәселелерінің ортақ болуы олардың мәдени-тарихи сабақтастығын көрсетеді. Сондықтан Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеттерімен салыстыра зерттеу – қазіргі салыстырмалы әдебиеттанудың перспективалы бағыттарының бірі. Алдағы зерттеулерде жазушы шығармаларын өзбек, қырғыз, түрік, әзербайжан және түрікмен әдебиеттеріндегі ұқсас тақырыптармен салыстыра отырып, кейіпкер типологиясы, әйел концепциясы, отбасы моделі және ұлттық мәдени кодтар тұрғысынан кеңінен қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исабеков Д. **Әпке. Пьесалар мен әңгімелер**. – Алматы: Өнер, 1980.
2. Исабеков Д. **Гауһар тас**. – Алматы: Жазушы.
3. Исабеков Д. **Қарғын**. – Алматы: Жазушы.
4. Әуезов М. **Әдебиет тарихы**. – Алматы: Ана тілі.
5. Қабдолов З. **Сөз өнері**. – Алматы: Санат.
6. Байтұрсынұлы А. **Әдебиет танытқыш**. – Алматы: Атамұра.
7. Абай Құнанбайұлы. **Қара сөздер**. – Алматы: Жазушы.
8. Науаи Ә. **Хамса**. – Ташкент: Ғафур Ғұлам атындағы әдебиет және өнер баспасы.